

Pū te Rongo He Puka

Hākinakina

PŪ te Rongo
He Puka

Ngā Ihirangi

Hākinakina

Image credit: Courtesy of www.sportnz.org.nz

Pānui 1:

Te Tauhere i ngā Ahurea mā te Hākinakina

Image credit: Courtesy of NZHerald

Pānui 2:

Iron Māori:
He whakahaerenga Māori e ora ai te tangata

Pānui 3:

Te Kapa Mamaku – Te Mana Wahine o te Kēmu Whutupōro i Aotearoa!

Pānui 4:

He Ara mō ngā Kaihahau Paoro Māori

Pānui 5:

Te Māori i te Ao Poipātū

Pānui 6:

Te Pai o te Pā Whutupōro!

Pānui 7:

Te Whutupōro Rīki: He Kēmu Whakaihiihi, He Kēmu Whakawanawana

Pānui 8:

Kī-o-rahi: Te Kēmu Taketake a te Māori!

Pānui 9:

Ko te kapa Ōpango Māori tētahi o ngā tīma taketake rongonui o te ao

Pānui 10:

He oranga kei roto i te netipōro

Te Tauhere i ngā Ahurea mā te Hākinakina

Image credit: Courtesy of www.sportnz.org.nz

Panui 1

Nō roto i ngā tau 40 o te whakatuwheratanga o te karapu waka ama tuatahi, kua nui te pikitanga ake o ngā kaihoe, ā, kua 3,500 hemihemi ināianeī. Ko te mōhio haere ki te ahurea, ko te āheitanga me te wāteatanga ki te katoa ētahi o ngā take e ngākaunui ana ngā rangatahi Māori ki te waka ama.

Ka whai te waka ama i ngā tikanga nō mai rā anō e tūhono ana i a tātou ki ō tātou tīpuna kōkōrangī. He rēhia tēnei e tūhono ai tātou ki ō tātou whānau, ki ō tātou hapori, me tō tātou ahurea. Kua whiria te reo me ngā tikanga Māori ki roto i ngā āhuatanga katoa o te waka ama mā tēnei e taea ai e te Māori te tūhura tōna tuakiri me te whai i ana tikanga i tētahi wāhi haumaruru. Ko te tauhere ki te ahurea Māori tētahi o ngā āhuatanga matuae tōtō ana i ngā rangatahi Māori ki te waka ama.

Ko tētahi atu take e rata nei ngā rangatahi ki te waka ama ko te māmā o te uru atu. Mā ngā karapu me ngā kura ngā waka e whakarite kia wātea ai ngā rangatahi ki te hoe, kia kore ai rātou e pēhia e ngā utu nui pērā i ētahi atu hākinakina.

Ko te wāteatanga ki te katoa tētahi atu hua o te waka ama. Ka kīia ko te waka ama te tino hākinakina ā-tīma nā te mea ka whai hoe te tangata ahakoa tōna rahi, ahakoa tōna pakari, ahakoa tāne, ahakoa wāhine rānei, koia nei tētahi āhuatanga matua ki ō tātou wāhine.

E 85 hemihemi ngā karapu i Aotearoa, e 125 hemihemi ngā kura e whai wāhi ana ki te waka ama, nō reira koia nei tētahi huarahi hei ārahi i te rangatahi Māori kia tūhono atu ki tōna ahurea, waihoki, ki te manaaki anō i tōna hauora. Mehemea ko koe tētahi kāore anō kia whai wāhi atu ki te waka ama, tīkina te hoe!

Ehara i te tī!

Kupu Hou

Hemihemi – excess.

He toenga e nui ake ana i tērā e hiahia ana.

Āheitanga – ability.

Ngā mea e taea ana e koe.

Tohunga kōkōrangī –

astronomer. *He tangata mātai whetū, tātai arorangi.*

Iron Māori - He whakahaerenga Māori e ora ai te tangata

Panui 2

He kaupapa whakahirahira a Iron Māori e akiaki ana i te hunga rangatahi ki te kori tinana i raro i ngā tikanga a te iwi Māori.

He maha ngā hua ki te mātātahi o te uru mai ki Iron Māori, anei ētahi e rārangi mai nei:

1. Te Taha Tinana: Ka mau kē te wehi o Iron Māori hei huarahi kori tinana, hei huarahi hauora anō hoki. Ko ngā momo hākinakina ko te oma, te eke paihikara, me te kauhoe, katoa ēnei he mea whakapakari i te tinana me te manawatitī o te tangata. Ki te uru te rangatahi ki te Iron Māori, kāre e kore ka whanake tōna taha reretahi, tōna kaha, me tōna pīngoretanga.
2. Te Taha Hinengaro: Mā te whai wāhi mai ki Iron Māori e pakari ai te taha hinengaro, ka mutu, ko te kori tinana tētahi huarahi hei whakamauru i te taumahatanga me te hēmanawatanga o te tangata. Waihoki, mā te kori tinana e piki ai te wairua. Nā runga i te mea he wairua hāpai, he wairua whakatenatena tō te kaupapa o Iron Māori ka tipu mai te wairua tūhonohono i waenga i te hunga mātātahi.
3. Te Mana Māori: Ka whakanuia te ahurea me ngā tikanga Māori e Iron Māori, mā tēnei e tū rangatira ai ngā rangatahi i te ao Māori. Kia uru mai ngā rangatahi ka whai wā rātou ki te ako i ētahi tikanga me ngā kawa, i te mana o te whānau me ētahi āhuetanga o te manaakitanga.
4. Te Whakarite Whāinga: Ka noho ko Iron Māori hei whāinga mā ngā rangatahi. Mā te whakangungu mō tēnei kaupapa e ako ai rātou i ngā tikanga e pā ana ki te whakatau me te whakatutuki whāinga, ka mutu, ka ako hoki rātou i te hiranga o te manawanui me te manawaroa.

E taea ana e te tangata kotahi te uru atu ki ngā tauwhāinga katoa o te Iron Māori, ā, ka taea hoki e te kotahi, e te takitoru rānei te uru ki ngā tauwhāinga haurua, hauwhā hoki. He tauwhāinga kaumātua anō hoki tō te Iron Māori.

I mōhio rānei koe?

Kei whea mai i tēnei kaupapa mā te hunga mātātahi. He kaupapa e pakari ai te taha tinana, te taha hinengaro, te ahurea me te āhei ki te whakatutuki i tētahi whāinga i raro i ngā tikanga me te ahurea Māori.

Torohia te paetukutuku www.ironmaori.com mō ngā kaupapa ki tua.

Te Kapa Mamaku – Te Mana Wahine o te Kēmu Whutupōro i Aotearoa!

Panui 3

He tīma wahine te kapa Mamaku e whakakanohi ana i a tātou o Aotearoa i roto i te kēmu whutupōro wahine, ka mutu, kua kaha tā rātou whakahē i te waiaro he kēmu mā ngā tāne anake te kēmu whutupōro.

Kua roa te kapa Mamaku e noho ana i te tihi o tēnei kēmu, ā, e ono ō rātou toanga i te Ipu o te Ao. I toa whakaihuwaka rātou i ngā tau 1998, 2002, 2006, 2010, 2017, me tā rātou toa nō nāia tata nei i te Ipu o te Ao 2021 i tārewatia ki te tau 2022.

Ahakoia i tākarotia e ngā mea wāhine te kēmu whutupōro i ngā tau 1900, i kīia tonutia te kēmu nei he hākinakina nā te tāne, ā, kōruru ana ngā rae o te marea i te urutanga atu o ngā wāhine ki te kēmu nei. He mea whakahaere te kēmu tuatahi a ngā wāhine i mua i tētahi minenga hei kēmu whakangahau i te hunga i tae atu ki te mātakitaki i ngā mea tāne.

Kupu Hou

Whakaihuwaka – champion, winner.
Te toa o tētahi tauwhāinga.

Tārewatia – to raise up, lift, suspend. *He whakanui, he whakatairanga.*

Tuawahine – heroine, female idol.
He hautipua, he iho pūmanawa.

Ko te kapa Mamaku te Kapa Whutupōro o te Ao i te tau 2019.

I mōhio rānei koe?

Ahakoia kua ū tonu te kapa Mamaku ki tō rātou tūranga tuatahi, tūranga tuarua rānei i te ao, me uaua ka whakawhiwhia rātou ki te pūtea tautoko e taea ai tā rātou noho hei kapa whaiutu, pērā i te kapa Ōpango.

Nā te kaha o tā ngā wāhine whawhai kia noho te kēmu whutupōro hei hākinakina mā te wahine kua ara mai tēnei tīma tuawahine e kīia nei ko te kapa Mamaku!

Ka mau te wehi!

Image credit: Courtesy of NZHerald

He Ara mō ngā Kaihahau Paoro Māori

Panui 4

He torutoru noa iho ngā ringa whaiutu Māori e hahau paoro ana i ngā taumata ikeike, heoi, ko te tokoiti kua whai i tēnei ara, kua eke panuku.

Kua rongonui a Michael Campbell i tana whakataetae ki a Tiger Woods, i te U.S. Open i te tau 2005, ka mutu, i tana toanga ake. I parahia e tēnei toanga te ara mō ngā kaihahau paoro Māori.

I tipu ake a Michael Campbell i Hāwera, i Taranaki, ā, ko ōna tātahi whakapapa kei roto i a Ngāti Ruanui me Ngā Rauru. Nā tana matua kēkē te kēmu hahau paoro i whakaatu ki a ia, ā, i parakitihi ia i te papa haupaoro o Pātea. Ka tīmata ia ki te tākaro i ngā whakataetae utukore ā-ao i te tau 1988, ā, nō te tau 1993 ka tū ia hei ringa whaiutu.

Kei tōna whitu miriona ngā kēmu haupōro ka tākarohia i Aotearoa i ia tau.

I mōhio rānei koe?

Kupu Hou

Torutoru – to be few. *He iti noa.*

Whaiutu – professional. *He tangata ka utua mō āna mahi.*

Parahia – to pave the way. *He ara kua takahia kētia e tētahi hei taurira mō ētahi atu.*

Iho pūmanawa – talented person, role model. *He tangata kua eke ki tētahi taumata e wawata nei koe.*

Aukati – block, obstruct. *He mea/āhuatanga rānei ka taupā i tētahi ara.*

He iho pūmanawa a Michael ki ngā Māori e hiahia ana ki te hahau paoro, te whakamārama atu a Mauri-oho Stokes. Ko Stokes tētahi atu kaihahau paoro Māori i whakamātau i ētahi atu hākinakina i a ia e tupu haere ana i mua i tana rongo i te ihiihi o te hahau paoro. E ai ki a ia, he nui te utu o te hahau paoro, ā, koia tētahi āhuatanga e aukati nei i tā te Māori whai wāhi atu ki tēnei tākaro. Ahakoa tēnei, arā ētahi karahipi hei tautoko i te taha pūtea.

Kua tākaro a Stokes i ngā whakataetae hahau paoro puta noa i te ao, ā, i ēnei rā e whakaako ana ia i te hahau paoro. Ko tāna e tūmanako nei, ko te whakatenatena i ngā rangatahi Māori ki te whai whakaaro ki te tākaro i te hahau paoro. Karawhuia, e hoa mā!

Te Māori i te Ao Poipātū

Panui 5

He kēmu whakaihihi, he kēmu whakawanawana te kēmu poipātū ki te tini makiu puta noa i te ao.

Kāore i tua atu i tēnei kēmu mō te taha whiti, mō te taha whakapakari, me te taha moruki, ka mutu, he kēmu hiki i ngā tāmitanga, he kēmu pāpori hoki.

Image credit: Courtesy of www.joelleking.com

Ko te whāinga o te kāhui poipātū o Ngā Hau e Whā, ko te whakapiki i te tokomaha o te hunga rangatahi e tākaro poipātū ana, ā, ākene mā te tōnamana ā-motu tērā hunga e whakaawe.

I mōhio rānei koe?

E āhei ana ngā kaitākaro katoa, ahakoa te pakeke, te ira, te iti, te rahi rānei, ki te tākaro i tēnei kēmu.

Nō ngā tau tuatahi o te rau tau 20 i whai wāhi atu ai te Māori ki te poipātū, ā, kua toa whakaihuwaka te Māori i ngā whakataetae o te motu me ngā whakataetae o te ao.

Ko tētahi tokorua hautipua o te ao poipātū ko Joelle King rāua ko Leilani Joyce. He uri whakaheke te tokorua nei nō te Māori, ka mutu, kua toa i a rāua ngā mētera Taumāhekeheke Hoa Whenua. E whakanuia ana tēnei tokorua hei tino kaitākaro poipātū wāhine mō te ao.

He mea whakanui te whakataetae Ngā Hau e Whā i te whenumitanga o te kēmu poipātū me tō tātou ahurea Māori. Ka tau te hunga Māori me te hunga Tauwiwi i te motu whānui ki te wāhi kotahi, ki reira whakataetae ai i tētahi horopaki Māori. E arahina ana tēnei whakataetae e ngā tikanga Māori, hui katoa te pōwhiri, te waiata, me te kapa haka puta noa i ngā rangi e toru. He huinga pai tēnei mō te whakatairanga i tō tātou ahurea me te whakakotahi i tō tātou hapori poipātū Māori.

Mēnā kāore anō koe kia whai wāhi atu ki tēnei kēmu, tirohia ngā taipitopito mō te karapu e pātata ana ki a koe, tukuna atu rānei he karere ki a rātou e whakaatu ana i tō hiahia ki te whakamātau!

Te Pai o te Pā Whutupōro!

Panui 6

Kua eke panuku ngā kaitākaro pā whutupōro o Aotearoa i ngā papa tākaro i te kāinga, i te ao anō hoki. E kaha ana ngā tīma pā whutupōro Māori ki te eke ki ngā taumata i ngā whakataetae ā-motu me ngā whakataetae o te ao, ka mutu, he maha ngā kaitākaro kua whakawhiwhia ki ngā tohu e whakanui ana i ō rātou pūkenga me tō rātou manawanui ki tēnei hākinakina.

Ko tētahi o ngā whakatutukinga autaiā tonu nei a ngā kaitākaro pā whutupōro Māori ko tō rātou kaha ki te toa i te whakataetae Kapu o te Ao. He maha ngā whakataetae Kapu o te Ao kua toa i ngā tīma Māori, ā, nō te tau 2019 i riro ai i te tīma tāne me te wahine te tohu whakaihūwaka.

Kua whai wāhi matua anō ngā kaitākaro Māori ki tēnei hākinakina mā roto i tā rātou ārahi, me tā rātou hāpai i te pā whutupōro. He tokomaha ngā kaitākaro Māori kua tū hei kaiako, hei kaiwawao, hei kaiwhakahaere anō hoki e tupu ai tēnei tākaro, e noho ai hei kēmu mā te katoa, ahakoa nō hea. Ka whakapau kaha rātou ki te whakatairanga i te hākinakina nei i waenga i ngā haporī Māori, ā, ki te akiaki hoki i ngā rangatahi ki te aro ki te pā whutupōro.

Ka kitea whānuitia te wāhi nui o ngā kaitākaro pā whutupōro Māori ki tēnei tākaro i Aotearoa, ka mutu, he tohu ēnei whakawhiwhinga nō ō rātou pūkenga me tō rātou manawanui ki tēnei kēmu.

I takea mai te pā whutupōro i te rīki hei huarahi whakaharatau i te wā e whakatā ana ngā kaitākaro rīki kia kore ai rātou e whara i te whakataetae matua.

I mōhio rānei koe?

Image credit: Courtesy of NZHerald

Image credit: Courtesy of Wikipedia

Te Whutupōro Rīki: He Kēmu Whakaihihi, He Kēmu Whakawanawana

Panui 7

He tino hākinakina te Whutupōro Rīki puta noa i Aotearoa. I whakatūria te rōpū Whutupōro Rīki o Aotearoa i te tau 1910, nō konā koinei tētahi o ngā rōpū rīki kaumātua katoa o te ao.

Kua kotahi te toanga o te tīma ā-motu, o te kapa Kiwi, i te Kapu Whutupōro Rīki o te Ao, ā, i toa i te tau 2008. He maha ngā kaitākaro Māori i tū hei kaitākaro mō te kapa Kiwi i roto i ngā tau, pēnei i a Sonny Bill Williams mā, i a Ruben Wiki mā, i a Tāwera Nikau mā hoki. Katoa ēnei kaitākaro i hāpai i te tīma kia eke panuku, ā, nā konā kua whai mana rātou ki ngā kaitautoko puta noa i te ao.

Hāunga rā te kapa Kiwi, kua whakaatuhia e ngā kaitākaro Māori ō rātou pūkenga i ngā papa o te ao. Kua tākaro te kapa Māori ki ētahi atu whenua o te ao, ā, he rite tonu te puta o te ihu. I te tau 2019, i toa i a rātou te Kapu o te Ao mō ngā mea Taki-Iwa, kātahi te toanga ko tērā i te ao whutupōro rīki!

Putā noa i te ao, e neke atu ana i te 30 ngā whenua ka tākaro rīki, heoi, e kaha katoa ana te tākarohia o te kēmu nei i Aotearoa, i Ahitereiria, i Ingarangi, i Airani anō hoki.

I mōhio rānei koe?

He hāpori kanorau te hāpori rīki i Aotearoa, ā, nō ngā tini ahurea ngā kaitākaro me ngā kaitautoko. Ehara i te mea he kēmu noa iho tēnei hākinakina i Aotearoa, koia kē te oranga ki ētahi. Ka rangona tōna ihi me tōna wana huri noa i tēnei whenua.

Ka whakaako te whutupōro rīki i ētahi pūkenga matua e pakari ai te tangata, pēnei i te mahi-ā-kapa me te manawaroa. Mēnā e hiahia ana koe ki te whakamātau i tētahi hākinakina hou, whakaarohia te rīki. Karawhiua!

Kī-o-rahi: Te Kēmu Taketake a te Māori!

Panui 8

Ko Kī-o-rahi tā tātou kēmu taketake, ā, i tākarohia tēnei kēmu i mua noa atu i tō Tauwi taenga mai ki Aotearoa. Kua horapa haere te tākarohia o tēnei kēmu i ngā kura puta noa i Aotearoa, me ētahi atu whenua pērā i Amerika me Ingarangi.

I te kēmu nei, ka rua ngā tīma, ā, tokowaru ngā kaitākaro o tēnā tīma, o tēnā tīma. Ko te whāinga matua o te kēmu, ko te hahau i te keo o waenganui e kīia nei ko te 'tupu'. Ka wāwāhia te papa kia rua ngā rohenga he porowhita te āhua, ā, e taea ana tēnei kēmu te tākaro hei kēmu pā, hei kēmu kore-pā rānei. He kēmu tere tēnei, ka mutu, me kakama te whiu o te 'kī'. Kātahi te kēmu pārekareka!

I te wā o te Pakanga Tuarua o te Ao i kaha ngā hōia Māori, ina koa ngā hōia o Te Hokowhitu-a-Tū, ki te tākaro i te Kī-o-rahi i whenua kē. Nā konei ka horapa haere tēnei kēmu, ā, he mea tākaro te kēmu nei, tētahi tūmomo rānei o te kēmu, e ngā Pākehā i Ūropi.

Image credit: Courtesy of kiorahi.com

He tīma Kī-o-rahi kei tētahi kura i Wīwī e kīia nei ko te kura tuarua o La Providence.

I mōhio rānei koe?

Arā tētahi pūrākau autaiā i oroko mai ai te kēmu Kī-o-rahi me mōhio te tangata i mua i te tākaro. Mēnā e hiahia ana koe ki te pānui i te pūrākau, tēnā, pāwhiria te hononga nei.

He kēmu taketake te Kī-o-rahi me tiaki e tātou. Mēnā kāore anō koe kia tākaro i te kēmu nei, tonoa rā te kēmu nei ki tō kaiako hei kēmu mā te karaehe, whakarōpūtia rānei ō hoa ka tākaro ai! Karawhiua, e hoa mā!

Image credit: Courtesy of Mount Albert Grammar School

Image credit: Courtesy of Wikipedia

Ko te kapa Ōpango Māori tētahi o ngā tīma taketake rongonui o te ao

Image credit: Courtesy of Wikipedia

Panui 9

I te tau 1888, ko te kapa Māori o Aotearoa (New Zealand Natives) tētahi o ngā tīma whutupōro ā-motu tuatahi, ā, i tākarohia tā rātou kēmu tuatahi i Te Matau-a-Māui i te 23 o Hune. I toa te tīma Māori, e 5 – 0. Nō muri mai, i tērā tau tonu, ka toa i a rātou tā rātou kēmu tuatahi ā-ao ki a Airani, ki te tāone nui o Tapurini (Dublin), ā, ka 13 – 4 te toanga ake.

Ko te tikanga he whakapapa Māori tō ngā kaitākaro katoa o te Kapa Māori o Aotearoa, heoi anō, ehara i te mea i āta ū rātou ki tēnei ture i ngā tau tuatahi, ā, nā konā i whai wāhi atu ai ngā Tauwiwi e rima ki te tīma. Koinei te kapa tuatahi i kuhu i te poraka pango kua rongonui nei i te kapa Ōpango.

I ēnei wā, me mana rawa te whakapapa o ngā kaitākaro o te kapa Ōpango Māori.

I ngā tau kua pahure, he maha ngā tīma o te ao kua hinga i te kapa Ōpango Māori, pēnei i te kapa Raiona nō Ingarangi me Airani, te kapa Ingarangi, me te kapa Airani.

I te tau 2018, i whakaritea tō rātou haerenga tuatahitanga ki Amerika ki te Tonga, ka tākaro ki a Parīhi (Brazil) me Hiri (Chile).

Ko ētahi o ngā kaitākaro rongonui o te kapa Māori Ōpango i roto i ngā tau o mua ko George Nēpia rāua ko Tāne Norton, ā, nō tata mai ko Nehe Milner-Skudder rātou ko Piri Weepu, ko Hosea Gear, ko Cory Jane, ko Aaron Smith anō hoki.

Ko te kapa Ōpango Māori tonu tētahi o ngā kapa taketake kaumātua katoa o te ao.

He ingoa anō
tō ngā Ōpango
Māori, arā,
ko Ngā Māori
o Niu Tīreni me Ngā Iwi
Taketake o Niu Tīreni.

I mōhio
rānei
koe?

He oranga kei roto i te netipōro

Panui 10

I mōhio rānei koe ko te netipōro tētahi o ngā tino hākinakina mā ngā kōtiro i Aotearoa nei? Neke atu i te 350,000 ngā tāngata e tākaro netipōro ana i ia tau, kātahi rā te tokomaha! Kei te mōhio hoki koe? I ngā tau tata nei, kua tīmata hoki ngā tama ki te tākaro netipōro!

He kēmu ngahau te netipōro e ora ai tō tinana, e whiti anō ai koe, ka mutu, mā te tākaro netipōro ka ako koe i ngā pūkenga mahitahi, i ngā tikanga ārahi, me te whanaungatanga.

He autai tonu ētahi o ngā wāhine Māori kua tākaro i te netipōro i ngā taumata tiketike, ā, kua tū rātou hei kaitākaro mō ngā Rau Hiriwa. Ko Bernice Mene rātou ko Temepara Bailey, ko Joeline Henry, ko Noeline Taurua ētahi o ngā kaitākaro Rau Hiriwa o mua kua whai wāhi matua i roto i te kēmu netipōro.

Image credit: Courtesy of RNZ

Kupu Hou

Autaiā – to be extraordinary. *He nanakia, he rawe.*

Tiketike – to be important. *He taumata teitei.*

Whakamātau – to try out. *He whakaatu i ō pūkenga.*

Kaitākaro – player. *He mema nō te tīma tākaro.*

Image credit: Courtesy of NZHerald

Ko tētahi o ngā take he kēmu pai te netipōro ki te tokomaha, ko te māmā o te āhei atu. He tīma netipōro tō te nuinga o ngā kura i Aotearoa, e hono ana rānei ngā kura ki tētahi karapu ā-rohe, ā, mā rātou ngā kākahu e whakarite mō te wāhanga netipōro.

Nō reira, mēnā e hiahia ana koe ki te whakamātau i tētahi kēmu ngahau e pakari ai tō tinana, e whai oranga anō ai koe, tēnā, whakapā atu ki tō kaiwhakahaere netipōro ā-rohe. Akene pea ko koe te kaitākaro Rau Hiriwā o te āpōpō!

AKO PANUKU
Inspiring Learning

Pū te Rongo He Puka

Hākinakina

Te Tāhuhu o
te Mātauranga
Ministry of Education

Public Interest
Journalism

funded through
NZ On Air

**KIWIKIDS
NEWS**

www.akopanuku.tki.org.nz